

TILDA GIPONIMIK MUNOSABAT**Shodmonova Gulhayyo**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya va tillarni o`qitish o`zbek tili yo`nalishi talabasi

Ramazonova Shahodat

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya va tillarni o`qitish o`zbek tili yo`nalishi talabasi

Hamroqulova Shahzoda

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya va tillarni o`qitish o`zbek tili yo`nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6818447>

Anotatsiya. Ushbu maqolada tildagi giponimik tur-jins munosabati va uning ahamiyati haqida fikr va mulohazalar berib o`tilgan. Maqola davomida giponimiya lug`at boyligidagi leksemalarning pog`onali aloqasidan kelib chiqadigan ma`no munosabatlari ekanligiga alohida to`xtalib o`tilgan.

Kalit so`zlar: tur, jins, giponimik munosabat, pog`onali o`shish, uyadoshlik.

ГИПОНИМИЧЕСКОЕ ОТНОШЕНИЕ В ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье приводятся мысли и мнения о соотношении гипонимического рода в языке и его значении. В ходе статьи было подчеркнуто, что гипонимия – это смысловая связь, возникающая при пошаговом соединении лексем в лексике.

Ключевые слова: вид, пол, гипонимические отношения, ступенчатый рост, гнездование.

HYPONYMIC RELATION IN LANGUAGE

Abstract. In this article, thoughts and opinions are given about the relationship of hyponymic gender in the language and its importance. In the course of the article, it was emphasized that hyponymy is a semantic relationship arising from the step-by-step connection of lexemes in the vocabulary.

Key words: species, sex, hyponymic relationship, stepwise growth, nesting.

KIRISH

Giponimiya , giponim hamda giperonim atamaları dastavval 1968-yilda ingliz tilshunosi Layanz tomonidan qo`llangan. Shundan so`ng giponimiya haqidagi dastlabki ilmiy axborotlar rus tilshunosligida ham vujudga kela boshlagan. O`zbek tilshunosligida tilshunos olim R.Safarova ilk marotaba bu ma`noviy munosabatni o`rganib chiqqan. Giponimiya lug`at boyligidagi leksemalarning pog`onali (ieararxik) aloqasidan kelib chiqadigan ma`no munosabatlari. Bundan munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki ma`no ifodalaydigan leksemalar kengroq tushuncha yoki ma`no ifodalaydigan leksemalar bilan tur(giponim) va jins (giperonim) aloqasida bo`ladi . Bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshiriladi. Masalan. Atirgul leksemasining ma`nosi , gul leksemasining ma`no tarkibiga , it leksemasining ma`nosi hayvon leksemasining ma`no tarkibiga kiradi.Bunday pog`onali (bosqichma-bosqich)munosabat , ayniqsa u yoki bu fanning terminologik tizimida keng tarqalgan. Chunonchi botanikada tur tushunchasi turkum tushunchasi tarkibida, turkum

tushunchasi oila tushunchasi tarkibiga , oila tushunchasi qabila tushunchasi tarkibiga , qabila tushunchasi sinf tushunchasi tarkibiga , sinf tushunchasi esa eng katta taksonimik kategoriya bo`lgan tur tushunchasi tarkibiga kiradi.

TADQIQOT METODI VA METODOLOGIYASI

Leksemalar ma`nosidagi ana shunday bog`lanish gipo-giporonimik (tur-jins) munosabati deb qaraladi. Ongimizda leksemalarning muayyan tur guruhlarga ajratilib saqlanishi ma`lum hodisa . Bu narsa ko`proq so`zlarni yodda saqlash va ularni tizim asosida tushunishga yordam beradi. Daraxt leksemasini olaylik. Daraxt leksemasiga izohli lug`atda quyidagicha izoh beriladi. “Tana qo`yib, shox va novdalar chiqarib , tomir otib o`sadigan ko`p yillik o`simlik”. (Daraxt shoxlarida iliq tomchilardan seskanib uyg`ongan go`dak kurtaklar tabassum qiladi).Endi esa , “Chinor” leksemasini tahlil qilamiz “Po`sti ko`kish, panjasimon shapaloq bargli , uzuq, umrli sersoya daraxt”. Ikkala leksemani ham birlashtiruvchi umumiy daraxt o`simlik semalari mavjud. (Chinor chirimas , archa qurimas). Giponimiya umumiy atama (gipernym) va uning o`ziga xos nusxasi (giponim) o`etasidagi munosabatni ko`rsatadi. Giponim-bu semantic maydoni gipernimasidan ko`ra kengroq aniqroq bo`lgan so`z yoki ibora. Giperonimning semantic maydoni, shuningdek o`ta yuqori darajali debnomlanuvchi giponimikadan kengroq . Giponimlar va giperonimlar o`rtasidagi munosabatlarga yondashuv gipernimni giponimlardan iborat deb ko`rishdir. Mvhum so`zlar bilan bu yanada qiyinlashadi tasavvur qiling, tushunig va bilim. Giponimlar odatda ismlarga murojaat qilish uchun ishlatilsa , u nutqning boshqa qismlardida ham qo`llanishi mumkin. Ismlar singari fe`llardagi giperonimlar ham harakatning keng toifasiga tegishli so`zlardir. Yana shuni ta`kidlab o`tishimiz mumkinki Giponimik munosabatda giperonim va giponim farqlanadi.

TADQIQOT NATIJASI VA MUHOKAMA

Giperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini ifodalovchi ko`pgina ma`noni semantic jihatdan umumlashtiruvchi mikrotizmning markaziy leksemasini, dominantasi sifatida namoyon bo`luvchi lug`aviy birlik . Giponim esa ma`lum jins turning nomini hamda o`zining semantic tarkibida implitsit tarzda jins ma`nosini ham ifodalovchi semantic jihatdan giperonimga nisbatan boy bo`lgan lug`aviy birlik. Giponim va giperonim orasidagi aloqa mantiqiy asosga ega. Bu esa ob`ektiv borliqdagi umumiylik tushunchasi bilan bog`liq . Giponimlar teng huquqli bo`lib , giperonimga munosabati bir xil. O`z navbatida bu monosabat polisemiya va omonimiya hodisasi bilan ham bog`lanadi. O`zbek tilidagi daraxt nomi dastlab ikki guruhga bo`linadi mevali daraxt va mevasiz daraxt . Mevali daraxt o`z mevasining nomi bilan ataladi. Shuning uchun bu leksema ko`p ma`noli bo`lganligi bois bir tomondan meva ikkinchi tomondan daraxt giperonimi bilan semantic munosabatga kirishadi . Giperonimning ma`nosi giponim leksemanikiga nisbatan kengroq va noaniqroq, giponim leksemaniki esa giperonimkiga nisbatan torroq va yorqinroq. Shu boisdan , aytish mumkinki , giperonimning ma`noviy mohiyati barcha giponimning ma`noviy mohiyati yig`indisiga teng . Aytilganidek, daraxt mevali va mevasiz daraxtga bo`linadi demak borliqdagi bunday bo`linish giponimiya hodisasi sifatida tilde ham aks etadi. Lekin daraxtning mevali va mevasiz turini ajratadigan alohida leksema o`zbek tilida yo`q . Demak, giponimning o`rni bo`sh bo`lib , ular leksik lacuna (bo`sh xona) hosil qiladi. Leksik lakunani tuli nutqiy nominative birlik to`ldirishi mumkin. Har bir gipo-giponimik qator cheklanmagan miqdorda lug`aviy lakunaga ega bo`ladi . Bu bo`sh xona ayni bir jinsning turli belgisi bilan

chegaralanmagan miqdorda to`lib borishi mumkin . Masalan 10ta ot turning nomini bilgan odam uchun qolgan ot turi nomlari bo`sh lakuna hisoblanadi .

XULOSA

Demak lakunalar ijtimoiy ham , individual ham bo`lishi mumkin. Giponimiya hodisasiga misollar keltiramiz .

{Rang}-oq, sariq, qizil, yashil, ko`k, qora , moviy, jigarrang

{Kiyim}-kostum,shim,ko`ylak,do`ppi,ro`mol

{She`riy san`atlar}-she`r,qasida,fard , g`azal,tuyuq,ruboiy

{Gullar}-atirgul,lola,kaktus,chinnigul

{O`quv qurollari}- ruchka,qalam,kitob,daftar

{Davlatlat}-O`zbekiston , Tojikiston, Angliya, Afg`oniston, Turkiya

{Shaharlar}- Tokio,Toshkent,Parij,London

{Qushlar}- Laylak, qarg`a , musicha,bulbul

{Ilonlar}- Kobra,bug`ma ilon,ajdar tish

{Vaqt}- soniya,daqiqqa,oy,kum,yil,asr,hafta

{Jamiyat}-Guruh,jamoa,kengash,birlashma

{Texnika}- telefon,radio,moshina,kompyuter

{Avtomobil}- Kobalt, matiz,damas, neksiya,spark

{Choy}- qorachoy, ko`kcho`y

{Odam}- ayol va erkak

{Osmon}-oy , yulduz, quyosh, bulut

REFERENCES

1. "Hozirgi o`zbek adabiy tili" R.Sayfullayeva
2. O`zbek tili izohli lug`ati
3. Ilmiy maqolalar to`plami.
4. "Sistem leksikologiya asoslari"
5. Internet sahifalari